

Η κοινωνική θέση των γυναικών στο έργο του Παπαδιαμάντη*

της Νίκης Καλτσόγια-Τουρναβίτη

Ι. Αν, όπως γράφεται, από τα μέσα του περασμένου αιώνα, ο Ερρίκος Σλήμαν, αυτοδίδακτος αρχαιολόγος, προικισμένος με αχαλίνωτη φαντασία και έχοντας αποκτήσει «ιερή» πίστη στον Όμηρο, μπόρεσε να φέρει στο φως τους θαμμένους για αιώνες θησαυρούς της Τροίας και ν' αποδείξει την ιστορικότητα του Ομήρου, οι σύγχρονες επιστήμες του ανθρώπου (κοινωνιολογία, ιστορία, δίκαιο, πολιτική επιστήμη κ.ά.) αλλά ακόμα και οι φυσικές επιστήμες στρέφονται σε ό,τι παρέδωσε το πνεύμα, η τέχνη και, γενικότερα, η δημιουργία ανθρώπων και κοινωνιών παλαιότερων εποχών, για να αντλήσουν γνώσεις, να ανασυνθέσουν συνθήκες ζωής, να ανασυντάξουν κώδικες ηθικής και αξιών αλλά και θεσμών. Για παράδειγμα, ο Αριστοφάνης, που θεωρείται αξιόπιστη πηγή για τη μελέτη του συστήματος δικαιοσύνης στην ελληνική κλασική αρχαιότητα.

Μεταξύ των πλέον σημαντικών πηγών για τη διερεύνηση των κοινωνιών του παρελθόντος είναι η λογοτεχνία. Το έργο του Τολστόι «Πόλεμος και Ειρήνη» θεωρήθηκε ότι αποτελεί «την εγκυκλοπαίδεια της ρωσικής ζωής», ενώ στους νεότερους έλληνες λογοτέχνες και ποιητές μπορεί μέχρι σήμερα να βρει κανείς πλούσιο υλικό που καταγράφει κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες, οι

οποίες μπορούν να ανασυνθέσουν ολόκληρες περιόδους της ιστορίας του τόπου. Καραγάτσης, Ξενόπουλος, Βενέζης, Μυριβήλης, Τατιάνα Σταύρου, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, Κρυστάλλης, και ολόκληρη σχεδόν η γενιά του '30 δίνουν ένα πλούσιο έργο για την κατανόηση κοινωνικών και πολιτικών προβλημάτων του τόπου μας.

Ιδιαίτερα για τη μελέτη των κοινωνικών συνθηκών, αξιών, δομών, δυνάμεων, που ιστορικά προσδιόρισαν τη θέση της γυναίκας, η πεζογραφία αποτελεί πολύτιμο υλικό για τις μαρτυρίες που έχει καταγράψει σχετικά με την εξέλιξη των αντιλήψεων για τις γυναίκες, για τη διαφορά και τους ρόλους των φύλων που συνιστούν τις βάσεις για την κυρίαρχη ιδεολογία, για τις μεταβολές των δομών σκέψης και των συλλογικών φαντασιώσεων. Και οι πηγές αυτές γίνονται ακόμα περισσότερο αναγκαίες, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι η παρασιώπηση κάθε στοιχείου που αφορούσε τη ζωή και τη δράση των γυναικών που ξέφευγε από την ιδιωτική σφαίρα, στην οποία την είχε εντάξει η πατριαρχική κοινωνία, γινόταν πάντα εσκεμμένα.

Μπορούμε, πράγματι, να μιλάμε για πολιτισμική απομόνωση και πολιτιστικό εγκλεισμό, αφού ακόμα και σήμερα η ιστορική έρευνα, προσπαθώντας να φέρει στην επιφάνεια μορφές γυναικών που τόλμη-

σαν να αρθρώσουν λόγο διαμαρτυρίας, διεκδίκησης δικαιωμάτων και καταγγελίας για τη θέση της γυναίκας, διαπιστώνει ότι συνειδητά χρησιμοποιήθηκαν μηχανισμοί διαδόμπευσης, χλευασμού, συχνά ακόμα και καταδίκης, για να μη διαταραχθεί η κατεστημένη τάξη, η φυσική τάξη των κοινωνικών πραγμάτων. Κοινωνικοί θεσμοί που επένδυσαν πολιτικούς θεσμούς, όπως άλλωστε είναι ο κανόνας, είχαν προδιαγράψει την πορεία της ζωής της γυναίκας: κορίτσι, γυναίκα - σύζυγος, νοικοκυρά, μητέρα, χήρα, παγώνοντας τις σχέσεις εξάρτησης και εξουσίας - δύναμης, που προσδιόριζαν, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα, τις σχέσεις των δύο φύλων. Αυτή την πολιτισμική πραγματικότητα αναδεικνύει η Simone de Beauvoir στο πολύκροτο, κλασικό πλέον, βιβλίο της «Το δεύτερο φύλο» (1952), που θεωρήθηκε τόσο ανατρεπτικό, ώστε να απαγορευτεί με ποινή αποβολής από το σχολείο των κοριτσιών της χώρας μας που τολμούσαν να το διαβάσουν. Αυτό το βιβλίο, που πράγματι αποτελεί το «Ευαγγέλιο» του φεμινισμού. Η ιστορία του δεύτερου φύλου, του κοινωνικού φυλού, είναι η ιστορία της ιεραρχικής συγκρότησης ανδρών και γυναικών και της εξουσιαστικής σχέσης που οικοδόμησε ο πολιτισμός μας.

Μεταξύ των λογοτεχνικών πηγών

* Κριτική ανάλυση του ομότιτλου βιβλίου της Μαρίας Γκασούκα (1996).

απ' όπου μπορούν να αντληθούν ρεαλιστικές πληροφορίες για την ιστορία των γυναικών στη χώρα μας, το έργο του μεγάλου μας πεζογράφου Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη προσφέρεται για μια τέτοια αναδίφηση στη ζωή των γυναικών, αν και περιορίζεται τοπικά και χρονικά. Κι αυτό, γιατί ο Παπαδιαμάντης μπόρεσε να συγκεντρώσει και να αποδώσει με πιστότητα – έστω και «ασύνειδα»- τεράστιο πλήθος στοιχείων και πληροφοριών για την κοινωνική θέση των γυναικών του 2^{ου} μισού του 19^{ου} αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20^{ου}.

Είναι γνωστό ότι η επιστημονική έρευνα, σε θέματα που σχετίζονται με τη θέση της γυναίκας στην Ελλάδα, ουσιαστικά αρχίζει συστηματικά από τα μέσα της δεκαετίας του '70, η οποία σηματοδοτεί το πέρασμα στη δημοκρατία και την απόλυτη διασφάλιση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων. Φυσικά και στον τομέα αυτόν η εκδήλωση του ενδιαφέροντος είναι συνάρτηση πολλών διαπλεκόμενων παραγόντων. Κοινωνικοοικονομικές αλλαγές, που οδήγησαν στην κοινωνική ενσωμάτωση της γυναίκας, όπως ανάπτυξη του μορφωτικού της επιπέδου και παράλληλη έκρηξη του φεμινιστικού κινήματος, το οποίο ανασυντάσσει τις δυνάμεις του και προβάλλει δυναμικά στο πολιτικό και κοινωνικό προσκήνιο, επιτυγχάνοντας -θεσμικά τουλάχιστον- την εξάλειψη όλων των σε βάρος των γυναικών ανισοτήτων.

Φυσικά, η μεγάλη στροφή της κοινωνιολογικής έρευνας προς θέματα που αφορούν τη θέση της γυναίκας συμβαδίζει, γενικότερα, με την ανάπτυξη και το ριζοσπαστισμό του φεμινιστικού κινήματος ιδίως στις Η.Π.Α., από τα μέσα κυρίως της δεκαετίας του '50, με τη δημιουργία μάλιστα και ειδικών γυναικείων σπουδών. Και είναι γνωστό ότι ο κλάδος αυτός των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών έχει εξαπλωθεί σε όλες σχεδόν τις χώρες της Ευρώπης αλλά και αλλού, και έχει μέχρι σήμερα να επιδείξει ένα

τεράστιο πλήθος επιστημονικών μελετών που αγγίζουν όλους τους επιστημονικούς κλάδους των επιστημών του ανθρώπου.

Αν και παρά τις προσπάθειες και τα αιτήματα του φεμινιστικού κινήματος στη χώρα μας, η δημιουργία ανάλογου κλάδου επιστημών δεν έχει ευοδωθεί, είναι γεγονός ότι όσο περνά ο καιρός, η χαρακτηρισμένη από πλευράς φεμινιστικών μελετών ελληνική γραμματεία δεν είναι πλέον «άγονη γη», αλλά αρχίζει να καρπίζει ελπιδοφόρα. Και το ενδιαφέρον, βέβαια, πρωτίτως γυναικών επιστημόνων θα πρέπει να σημειωθεί ότι ακολουθεί την ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος. Μια πρώτη φεμινιστική συνείδηση στον τόπο μας είχε ήδη αρχίσει να διαμορφώνεται στα τέλη του 19ου αιώνα από γυναίκες που ανήκαν στα λεγόμενα μέσα γυναικεία στρώματα, συνείδηση βέβαια που, έστω και αν προσδιοριζόταν από τις κατεστημένες αντιλήψεις, έθετε αρκετά δυναμικά το θέμα της καταπίεσης και της περιθωριοποίησης της γυναίκας, κυρίως στο θέμα της παιδείας.

II. Σ' αυτή την άνθιση των μελετών για την ιστορία των γυναικών στον τόπο μας έρχεται να συμβάλει, δυναμικά μάλιστα, η Μαρία Γκασούκα, με το βιβλίο της «Η κοινωνική θέση των γυναικών στο έργο του Παπαδιαμάντη» (εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα 1998), που αναφέρεται στη ζωή των γυναικών στην κοινωνία της Σκιάθου των μέσων με τέλους του περασμένου αιώνα και της γυναίκας στην αθηναϊκή κοινωνία των αρχών του '20. Η ενασχόληση όμως της Μαρίας Γκασούκα με φεμινιστικά ζητήματα ξεκινά πολύ πριν από το βιβλίο της για τον Παπαδιαμάντη. Ήδη από το 1992 δημοσιεύει πλήθος μελετών και άρθρων με τον ίδιο προβληματισμό, ενώ διδάσκει, κάνει διαλέξεις πάνω σ' αυτά, ώστε το βιβλίο της αυτό να αποτελεί έναν ώριμο καρπό μιας βαθύτατα επιστημονικής έρευνας των ζητημάτων που σχετίζονται με τη θέση της γυναίκας. Αυτό αποδεικνύεται και από

το περιεχόμενο ενός άλλου, μικροτερου σε έκταση βιβλίου της, με τίτλο «Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις του φύλου. Ζητήματα εξουσίας και ιεραρχίας», που εκδόθηκε ταυτόχρονα με το βιβλίο που παρουσιάζουμε. (Οι αναφορές σε σελίδες είναι από το βιβλίο για τις γυναίκες στο έργο του Παπαδιαμάντη). Τα δύο βιβλία αποτελούν μια ενότητα, που άλλωστε στο σύνολό τους αποτέλεσαν τη διδακτορική της διατριβή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στο πρώτο της βιβλίο δίνεται η επιστημονική - και κοινωνιολογική - ανθρωπολογική προσέγγιση του ζητήματος των σχέσεων υποταγής - υπακοής, που διέπει τις σχέσεις των δύο φύλων, τις σχέσεις ιεραρχίας, οι οποίες προσδιορίζουν την κατωτεροτητα των γυναικών. Ειδικά στο βιβλίο της για τη θέση της γυναίκας στο έργο του Παπαδιαμάντη επιχειρεί, όπως γράφει, μια «ανάγνωση του έργου του Παπαδιαμάντη υπό το πρίσμα του κοινωνικού φύλου (gender)». Η συνείδηση του φύλου, δηλαδή της κοινωνικής διαμόρφωσης χαρακτηριστικών που ανταποκρίνονται στο βιολογικό φύλο - ανδρικό και γυναικείο- (sex και gender) εκφράζει το περιεχόμενο της έννοιας του φύλου που προσδιόρισε η Simone de Beauvoir και διαπιστώνεται και μέσα από τη νεότερη κοινωνιολογική και ανθρωπολογική έρευνα. Το κοινωνικό φύλο αποδεικνύεται ότι αποτελεί κοινωνική κατασκευή με ιστορική διάσταση και συγκροτείται και αναπαράγεται από ένα πλέγμα σχέσεων τόσο ανάμεσα στα φύλα, όσο και στο εσωτερικό των φύλων.

Με αυτό το θεωρητικό πλαίσιο η Μαρία Γκασούκα μας παρουσιάζει μια μοναδική συνθετική ανάγνωση του έργου του Παπαδιαμάντη, η οποία ανταποκρίνεται με πληρότητα σε επιστημονικά (κοινωνιολογικά, ανθρωπολογικά, ψυχολογικά) θεμελιωμένες στη σύγχρονη έρευνα απόψεις. Νομίζω πως πρέπει να επισημάνουμε εξ αρχής ότι η συγγραφέας, εκτός από επιστημονική γνώση σε κοινωνιολογικά γενικά ζητή-

ματα και ειδικότερα σε φεμινιστικά, είναι και η ίδια μια ένθερμη φεμινίστρια, και αυτό παρά το γεγονός ότι η γενιά η δική της δεν βίωσε τους κοινωνικούς και θεσμικούς αποκλεισμούς των προηγούμενων γενιών γυναικών. Μέσα από τις γραμμές όμως του πρώτου της βιβλίου με τα παραμύθια, τα μοιρολόγια και τα «καλιρόγια» της ιδιαίτερης πατρίδας της, φαίνεται ότι ανέπτυξε μια συνείδηση – ευαίσθητο δέκτη κάθε καταπίεσης κοινωνικής και πολιτικής, και σαν γενιά του Πολυτεχνείου εκδηλώνει μια μαχητικότητα εναντίον κάθε μορφής ανελευθερίας.

Στην εισαγωγή του βιβλίου της προσπαθεί να διατυπώσει, πέραν απ' όσα έχουν γραφτεί για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη, και αυτά είναι πάρα πολλά, και άλλα στοιχεία, τα οποία η μέχρι τώρα έρευνα αγνόησε. «Ο περιορισμός του έργου του στα στενά ηθικοθρησκευτικά πλαίσια, που επέβαλε η θεολογική του προσέγγιση», γράφει, «όπως επίσης η έλλειψη οπωσδήποτε ολοκληρωμένης έρευνας του κοινωνικού περιεχομένου του, συντελούν ώστε να παραμένει ο Παπαδιαμάντης ένας παρεξηγημένος δημιουργός, καθώς είναι εμφανής σε αρκετούς μελετητές του η πρόθεση να τον δουν ανεξάρτητα από το κοινωνικό περιβάλλον και από τα πολλά και σημαντικά γεγονότα που έλαβαν χώρα στο εξωτερικό και την Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα». Δεν μπορεί να δει το έργο του Παπαδιαμάντη μόνο ως αποτέλεσμα της συλλογικής συνείδησης. Αντίθετα, και η ατομική συνείδηση του δημιουργού εκφράζεται μέσα στο έργο του. Γι' αυτό και στο έργο του Παπαδιαμάντη διαπιστώνει ότι «συνυπάρχουν οι πιο συντηρητικές σκέψεις με μια εντυπωσιακή διορατικότητα, σε συνδυασμό με μια σειρά νεωτεριστικές αντιλήψεις πάνω σε διάφορα θέματα» (σ. 23). «Η Φόνισσα» δε αποτελεί στο έργο του Παπαδιαμάντη κορυφαία στιγμή συνάντησης συλλογικής και ατομικής συνείδησης» (σ. 22). Κάνει εντύπωση το γεγονός του σεβασμού με

τον οποίον αναφέρεται στις θέσεις του Παπαδιαμάντη για τη γυναίκα. Στην κριτική που ασκήθηκε για το έργο του Παπαδιαμάντη, ότι δηλαδή δεν συμμετέχει στις αναζητήσεις των λογοτεχνών της γενιάς του, η συγγραφέας αντιπαραθέτει ότι: «Για να γνωρίσει όμως κανείς το συγγραφέα και το βαθύτερο περιεχόμενο του έργου του, επιβάλλεται να εντοπίσει τους παράγοντες που επέδρασαν σημαντικά στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του. Είναι γνωστό λ.χ. ότι ο Παπαδιαμάντης παραμένει σ' όλη του τη ζωή συνδεδεμένος με το νησί του και τους ανθρώπους του, μοναδική σχεδόν πηγή έμπνευσης και δύναμής του. Μ' αυτό σχετίζεται και η θρησκευτικότητά του.» (σ. 22), η οποία όμως είναι απαλλαγμένη από μεταφυσικές ανησυχίες ή την εναγώνια αναζήτηση του Θεού. Η έντονη υπαρξιακή του αγωνία δεν έχει μια τέτοιου είδους αφετηρία. Ο Παπαδιαμάντης δεν προσφεύγει σε εσωτερικές λύσεις, δεν επαναπαύεται σε μεταφυσικές ελπίδες.. «Ο Παπαδιαμάντης επιτιμήθηκε για την αποστασιοποίησή του από τα σοβαρά κοινωνικά και πολιτικά γεγονότα που συντελούνται στην Ελλάδα των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα, στα οποία το μεγαλύτερο μέρος των πνευματικών ανθρώπων της εποχής συμμετέχει στον ένα ή στον άλλο βαθμό. Κατά τη γνώμη μας, η «αποτράβηξη από την κοινωνική και πνευματική ζωή» ... είναι στάση ζωής, και ως τέτοια θα πρέπει να ερμηνευθεί και να κατανοηθεί. Η εμμονή του στο Ορθόδοξο Τυπικό και η εμφανής δυσπιστία του στους νεωτερισμούς είναι άμεσα συνδεδεμένες με την αγωνία του για το μέλλον της χώρας, αφού το παρόν της είναι κάτι περισσότερο από απογοητευτικό.» (σ. 37).

Στο πρώτο κεφάλαιο «Η Ρομαντική Περίοδος», αναφέρονται τα πρώτα έργα του Παπαδιαμάντη με τα μυθιστορήματά του (Η Μετανάστης 1879, Οι έμποροι των Εθνών, 1882, Η Γυφτοπούλα, 1884). Εξαρχής δηλώνει ότι θα περιοριστεί στην κοινωνική προσέγγιση του παπαδια-

μαντικού έργου, και μάλιστα από την πλευρά του κοινωνικού φύλου. Μια τέτοια προσέγγιση μας αποκαλύπτει σχεδόν αμέσως το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν και τα τέσσερα μυθιστορήματα, αφού σ' αυτά διαμορφώνεται ήδη ο δρόμος που πρόκειται να διανύσει προς αυτή την κατεύθυνση ο συγγραφέας. Τα περισσότερα από τα στοιχεία που θα αναπτύξει αργότερα και τα οποία προσδιορίζουν κοινωνικά το σύνολο της δημιουργίας του -και ιδιαίτερα τους γυναικείους του χαρακτήρες, βρίσκονται κιάλας μέσα σ' αυτά. Εξαρχής γίνεται αντιληπτή η ευνοϊκή στάση του συγγραφέα απέναντι στις ηρωίδες του, σε σχέση με τους ήρωές του: Οι γυναίκες είναι σημαντικές, πολλές φορές ασυνήθιστες, και ο ρόλος τους στην εξέλιξη των ιστοριών καθοριστικός, αφού αυτές κινούν τα νήματά τους. Αντίθετα, οι άνδρες δεν ξεφεύγουν από τα κοινωνικά στερεότυπα, που, ωστόσο, ακόμα σ' αυτή τη φάση, έχουν ενεργητική συμμετοχή, σ' ένα βαθμό πάντοτε στις δράσεις των μύθων. Οι ηρωίδες του παραβαίνουν συχνά τους κοινωνικούς κανόνες και κάποτε φθάνουν ως τη σύγκρουση και τη ρήξη με το ίδιο τους το περιβάλλον. Η αντίδραση προς το κοινωνικά αποδεκτό και επιδοκιμαζόμενο γυναικείο και ταξικό στερεότυπο της ηρωίδας του Μαρίνας στο μυθιστορημα «Η Μετανάστης» αποτελεί την πρώτη, και κάθε άλλο παρά ασήμαντη, προσπάθεια του Παπαδιαμάντη να παρουσιάσει μια εξεγερμένη γυναίκα, που προτάσσει τα πάθη της και αυτοκαταστρέφεται, κάτι που θα ολοκληρωθεί με τη δημιουργία της Φραγκογιαννούς. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει λ.χ. η πορεία αυτογνωσίας που ακολουθούν τα δυο κορίτσια (η Αϊμά και η Βασίλω), πορεία που επιτρέπει να εμφανισθούν κρυμμένες γυναικείες δυνάμεις.

Το δεύτερο κεφάλαιο, τα «Σκιαθίτικα Διηγήματα», που μαζί με το 4^ο που αναλύει αποκλειστικά τη «Φόνισσα», αποτελεί και τον κορμό του έργου του Παπαδιαμάντη.

Από την ανάλυση αυτών των

έργων αρκετοί μελετητές του Παπαδιαμάντη, αναφέρει η συγγραφέας, καταλήγουν στο συμπέρασμα πως στη Σκιάθο υπάρχει ένα ιδιότυπο «μητριαρχικό» καθεστώς, καθώς οι άνδρες ναυτικοί ή βοσκοί είναι απομακρυσμένοι. Πάντως, επιβάλλεται να διευκρινισθεί από την αρχή πως η κοινωνική καταξίωση των γυναικών της Σκιάθου σχετίζεται αμέσως με την ηλικία τους και είναι διαβαμισμένη. Ο συγγραφέας παρουσιάζει στα σκιαθίτικα διηγήματα ένα δείγμα αξιόπιστο λόγω του ρόλου των γυναικών, διαταξικά προσδιορισμένο, αν και οι αναφορές του σε εύπορες γυναίκες είναι περιορισμένες. Ειδικότερα, η συγγραφέας γράφει για τη «Φόνισσα» του Παπαδιαμάντη: «Η Φόνισσα θεωρείται η κορυφαία στιγμή του έργου του Παπαδιαμάντη. Εκτός από τη λογοτεχνική της αξία... το περιεχόμενό της, οι τρόποι προσέγγισης, ανάλυσης και ερμηνείας της, εξακολουθούν ογδόντα πέντε χρόνια μετά τη συγγραφή της, να προκαλούν συζητήσεις και αντιπαραθέσεις μεταξύ των ερευνητών και των ερευνητριών. Ταυτόχρονα, και ερήμην του συγγραφέα, «η Φόνισσα» σηματοδοτεί την έναρξη της φιλογυναικείας λογοτεχνίας, ενός τομέα όχι ιδιαίτερα παραγωγικού στην Ελλάδα» (σ. 151). «Στη Φόνισσα, ο Παπαδιαμάντης συνθέτει την προσωπικότητα μιας γυναίκας, που συγκεκριμένοι κοινωνικοί λόγοι, στους οποίους ο ίδιος παραπέμπει επανειλημμένα με συνέπεια, την οδηγούν στη συγκρότηση μιας στάσης, η οποία πηγάζει απ' ευθείας από την ιδιότητα και τα πάθη του φύλου της. Η στάση της Χαδούλας-Φραγκογιαννούς υπερβαίνει τα καθορισμένα φυλετικά όρια της σκιαθίτικης κοινωνίας. Συγκρούεται μ' ένα κοινωνικό περιβάλλον απρόθυμο ή ανώριμο ν' αντιληφθεί τους προβληματισμούς της» (σ. 152-3).

Στο 4^ο κεφάλαιο αναλύονται, πάντα από τη σκοπιά του φύλου, τα «Αθηναϊκά διηγήματα». Αυτά διαφέρουν σημαντικά από τα σκιαθίτικα, όσον αφορά τον τρόπο προσέγγισης των κοινωνικών φαινομένων

από τον Παπαδιαμάντη και στην προσωπική συμμετοχή του στις ιστορίες που διαδραματίζονται σ' αυτά. Η βασική διαπίστωση είναι πως ο κοινωνικός ορίζοντας των αθηναϊκών διηγημάτων είναι στενός, λείπει η ολοκληρωμένη ματιά της συγκεκριμένης κοινωνίας, ο συγγραφέας παραμένει αμέτοχος, απλός παρατηρητής σε όσα αναφέρει» (σ. 169). Στα διηγήματα αυτά «τόσο το θεσμικό πλαίσιο» όσο και ο καθημερινός κανόνας της βιωματικής εμπειρίας αντανακλούν την έντονη διάκριση των φύλων, τη διατήρηση της αρχής του «πατέρα αφέντη», τα ανυπέρβλητα εμπόδια στην ανώτερη μόρφωση, την απαγόρευση της εργασίας και την τελική εκλογή του συζύγου από τον πατέρα» (σ. 172).

III. Μέσα από την αναλυτική παρουσίαση του έργου του Παπαδιαμάντη από τη σκοπιά του φύλου αναδεικνύονται όλα τα στερεότυπα και οι αντιλήψεις που ιστορικά έχουν διαμορφωθεί για τη γυναίκα όχι μόνο στον τόπο μας, αλλά και σε ολόκληρο το δυτικό πολιτισμό. Δηλαδή τον πολιτισμό που έπλασε τις ύψιστες αξίες για τον άνθρωπο και τα εκ φύσεως αναπαλλοτρίωτα δικαιώματά του, ο οποίος όμως, κατά τρόπο υποκριτικό, περιθώριοποίησε τη γυναίκα, διαχωρίζοντας τη σφαίρα της ανθρωπίνης δράσης σε ιδιωτική και δημόσια. Θα μπορούσε κανείς να συνοψίσει ως εξής τις θέσεις που διαπιστώνονται στο έργο αυτό του Παπαδιαμάντη:

1. Οι γυναίκες χαρακτηρίζονται από μυστηριώδεις, σχεδόν υπερκόσμιες δυνάμεις. Για το συγγραφέα, όπως και για άλλους, ο άνδρας-Αδάμ είναι ανίσχυρος στο βάθος ν' αντιμετωπίσει τη γυναίκα-Εύα. Με τον τρόπο αυτό και ανεξάρτητα από τις προθέσεις του Παπαδιαμάντη, τίθεται το ζήτημα της ενοχής των γυναικών για πράξεις για τις οποίες δεν ευθύνονται, μια αντίληψη διαχρονική, άμεσα συνδεδεμένη με την απώλεια του Παραδείσου, που

καταδίδκει τις γυναίκες εφ' όρου ζωής. Βέβαια αναγνωρίζεται ότι οι απόψεις του Παπαδιαμάντη για τις γυναίκες είναι αλληλοσυγκρουόμενες. Τις θεωρεί φορείς του καλού και του κακού.

2. Οι προσεγγίσεις των γυναικείων χαρακτήρων, όπως τις συνηθίζει ο Παπαδιαμάντης, αναδεικνύουν μέσα στο έργο του την ιδεολογία του φύλου, το οποίο για τις γυναίκες προσδιορίζεται με την έννοια της τιμής και όσων αυτή συνεπάγεται. Προκειται για τις αξίες της ντροπής, της κοσμιότητας, της σεμνότητας κ.λπ., που παρουσιάζουν μοναδική μέσα στο χρόνο αντοχή.

3. Σκιαγραφώντας τη σχέση των γυναικών με την Εκκλησία, μια σχέση στενή και οικεία, ο Παπαδιαμάντης παραδέχεται πως η Εκκλησία και οι κανόνες της, οι ιερείς και οι παρεμβάσεις τους στην προσωπική ζωή των πιστών, ανεξάρτητα από δόγμα, δεν είναι πάντοτε τρόποι αποτελεσματικοί, δεν αποτελούν στηρίγματα και καταφύγια των ανθρώπων, και ιδιαίτερα των γυναικών.

4. Στη σκιαγράφηση γυναικείων τύπων ο Παπαδιαμάντης ανοίγει και τον κατάλογο των υβριστικών επιθετικών προσδιορισμών, που απευθύνονται αποκλειστικά σε γυναίκες, τον οποίο θα φροντίζει συν τω χρόνω να πλουτίζει. Οι υβριστικοί αυτοί χαρακτηρισμοί, που αφθονούν και στη σκιαθίτικη διάλεκτο (όπως και σ' όλες τις τοπικές διαλέκτους), μιλούν περισσότερο από κάθε τι άλλο για το ρόλο της γλώσσας στη διαιώνιση της υποταγής ενός φύλου στο άλλο, του διασυρμού των γυναικών και της ύπαρξης διαφορετικών, ανάλογα με το φύλο, αντιλήψεων περί ηθικής. Ο Παπαδιαμάντης ιδεολογικά αποδέχεται ως φυσικό το φαινόμενο αυτό και το μεταφέρει χωρίς επιφυλάξεις στο έργο του. Ταυτόχρονα όμως το αμφισβητεί και με τη στάση ορισμένων ηρωίδων του το απορρίπτει. Πρόκειται για μια από τις βασικότερες αντιφάσεις που

βιώνει ο συγγραφέας, η οποία τελικά εκφράζει μια φιλογυναικεία συνολικά θέση.

5. Είναι επίσης σαφής η αποδοχή του διαχωρισμού ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας. Οι γυναίκες βρίσκονται ἐγκλωβισμένες όχι μόνο στο στενό χώρο τον νησιού αλλά και στα στενά ήθη του. Υφίστανται τον αδυσώπητο κοινωνικό έλεγχο. Σαφής είναι επίσης και η αποδοχή της διάκρισης μεταξύ ηθικής ανδρών και γυναικών. Ο έρωτας εμφανίζεται ως απαγόρευση. Οι γάμοι σχεδιάζονται και εκτελούνται, συνήθως μάλιστα ερήμην της νέας. Βάσεις ενός γάμου αποτελούν: η πιο σύντομη κατά το δυνατό αποκατάσταση του κοριτσιού, αφού η προοπτική της ανύπαντρης «μεγαλοκοπέλας» είναι εξουθενωτική, αφού οι ανύπαντρες αντιμετωπίζονται με περιφρόνηση. Η προίκα είναι θεσμός απαράβατος. Μέσω του γάμου επέρχεται ουσιαστικά η κοινωνική αποδοχή των νέων γυναικών, μετά τα χρόνια του εγκλεισμού τους. Όμως, παράλληλα με την αναβάθμισή τους αυτή, πολλαπλασιάζονται και τα βάρη: Συνεχείς εγκυμοσύνες, τοκετοί, λοχείες, βαριές δουλειές στο σπίτι, και όχι μόνο το δικό τους. Στη φύση του γάμου οφείλεται και το πρόβλημα επικοινωνίας στις σχέσεις του ζευγαριού, καθώς και το πρόβλημα της γυναικείας μοναξιάς. Η μεγάλη διαφορά ηλικίας είναι επίσης στοιχείο της σχέσης εξάρτησης και εξουσίας που βιώνει η γυναίκα.

6. Η ατεκνία, βέβαια, είναι ένα από τα κύρια θέματα κοινωνικής υποβάθμισης της γυναίκας. «Η ατεκνία αποτελεί προσφιλέθ θέμα του Παπαδιαμάντη. Οι αναφορές γίνονται πάντοτε σε σχέση με τις άτεκνες γυναίκες και δεν φαίνεται να αμφιβάλλει για την αποκλειστικότητα των ευθυνών» (σ. 103). Η «στείρα» στην κοινωνική συνείδηση εκφράζει ταυτόχρονα την ανθρώπινη αποτυχία και τη θεία αποδοκιμασία.

7. Και στον τομέα της εργασίας

είναι εμφανής ο φυλετικός καταμερισμός και η κοινωνική ασυμμετρία: Οι άνδρες δε συμμετέχουν στις δουλειές του σπιτιού, παρά την ίση ή και μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών στις αγροτικές ασχολίες. Αλλά και στην πόλη, στα περισσότερα αθηναϊκά διηγήματα γίνεται αναφορά στην έξοδο των γυναικών των λαϊκών στρωμάτων στην αγορά εργασίας και διαπιστώνεται και εδώ ότι τα επαγγέλματα είναι καταμερισμένα ανάλογα με το φύλο.

8. Ο κοινωνικός δαρβινισμός που εκδηλώνεται σε όλο του το μεγαλείο και αποδεικνύει την κοινωνική κατωτερότητα των γυναικών και την περιφρόνηση των δικαιωμάτων τους ακόμα και στην ίδια τη ζωή προβάλλει στο έργο του Παπαδιαμάντη. Η γέννηση ενός κοριτσιού είναι πλήγμα για την οικογένεια. Στο θέμα αυτό κορυφώνεται το έργο του Παπαδιαμάντη με τη «Φόνισσα».

9. Ελάχιστη, έως απουσία μορφωσης γυναικών, και πάντα κατά τα παραδεδομένα πρότυπα και την προετοιμασία για τους μελλοντικούς ρόλους. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Παπαδιαμάντης, όπως διαπιστώνει η συγγραφέας, «στο σύνολο σχεδόν του έργου του εκφράζει την προκατάληψή του προς τις δασκάλες, που, κατά πάσα πιθανότητα επεκτείνεται στις μορφωμένες, γενικά, γυναίκες της εποχής του. Έχοντας πεισθεί πως ο γυναικείος εγκέφαλος δεν είναι «κατασκευασμένος δια γράμματα» και πως γι' αυτό «εργόχειρα κάλλιον να ηξεύρη» μια γυναίκα, στέκεται απέναντί τους με ειρωνεία ή τις αντιμετωπίζει ως αναγκαίο και αναποφευκτο κακό» (σ. 178).

10. Η βία κατά των γυναικών είναι ένα θέμα στο οποίο αναφέρεται ο Παπαδιαμάντης. Ακόμα όμως και ο βιασμός δεν αντιμετωπίζεται με σκληρή αποδοκιμασία του.

11. Τέλος, διαπιστώνεται και στο έργο του Παπαδιαμάντη το φαινόμενο της εσωτερικοποίησης (inter-

nalization) κατά τον επιστημονικό όρο, από πλευράς γυναικών των πατριαρχικών αντιλήψεων και αξιών που εδραιώνουν με ηθικούς, κοινωνικούς και νομικούς κανόνες την κατωτερότητα και την περιθωριοποίησή τους. Και βέβαια, αυτή η εσωτερικοποίηση περνά κυρίως μέσα από την κοινωνικοποίηση και τους κοινωνικούς μηχανισμούς ελέγχου.

Στις γενικές διαπιστώσεις που γίνονται στο βιβλίο της Μαρίας Γκασούκα για το «πιστεύω» του Παπαδιαμάντη είναι ότι «μια προκατάληψη ανάγνωση οδηγεί στο συμπέρασμα πως ο συγγραφέας αποδέχεται, στην ουσία, πως η κοινωνική κατάσταση διαταράσσει τη φυσική ισορροπία. Κι ακόμα, δέν φαίνεται πρόθυμος -έστω από ένστικτο, παρά από συνείδηση- να θεωρήσει τη φύση συνεργό στη μεγάλη αδικία, και πολύ περισσότερο -κάτι που τον δικαιώνει και χριστιανικά- δεν επιθυμεί ν' αποδώσει στο Θεο ανθρώπινες ενέργειες» (σ. 156-7). Στη Φόνισσα γίνεται η ανακάλυψη και η αποκάλυψη του δράματος της συγκεκριμένης γυναίκας, ενώ αποκάλυπτει ταυτόχρονα, την αγωνία, τη στέρηση των ανθρώπων, ανδρών και γυναικών. Εντούτοις, όπως γράφει η Μαρία Γκασούκα, «ο συγγραφέας αποδέχεται αυτή της τη διαφορετικότητα, που όμως συγκρούεται με τις προσωπικές του αντιλήψεις για τους ρόλους των φύλων. Λύνει την αντίθεση αποδίδοντας στην ηρωίδα του ανδρικά χαρακτηριστικά, ώστε να υπερβεί και στην όψη το φυλό της, όπως το υπερβαίνει στη σκέψη και τη συνείδηση: Η Φραγκογιαννού είναι «καλοκαμωμένη, με αδρούς χαρακτήρας, με ήθος ανδρικών και δύο μικράς άκρας μύστακος άνω των χειλέων της» (σ. 158). «Το έργο του Παπαδιαμάντη, καταλήγει, αποτελεί την έναρξη μιας φιλογυναικείας λογοτεχνίας στη χώρα μας, η οποία, ακόμη και σήμερα, δεν εμφανίζεται ιδιαίτερα πλούσια... Και αυτό, παρά το γεγονός ότι οι σχέσεις του με τις γυναίκες είναι ιδιότυπες, περίπλοκες και

συχνά αντιφατικές: σχέσεις αγάπης, φόβου, συμπόνιας, αποστροφής και κατανόησης, ανομολόγητου έρωτα και ομολογουμένης απόρριψης» (σ. 206). «Ο Παπαδιαμάντης δεν είναι ενσείδητος, κοινωνικά προωθημένος «φεμινιστής» της εποχής του. Και είναι μάλλον βέβαιο πως θ' αντιδρούσε έντονα, αν γνώριζε πως του αποδίδεται ένας παρόμοιος τίτλος. Συχνά όμως τα έργα ξεπερνούν και τις προθέσεις και τις διαθέσεις των δημιουργών τους» (σ. 206).

Κλείνοντας την παρουσίαση του σημαντικού αυτού βιβλίου για τη μελέτη της θέσης της γυναίκας στη νεότερη ελληνική κοινωνία, θα πρέπει να σημειώσουμε τη βαθιά φεμινιστική αλλά και αγωνιστική συνείδηση της Μαρίας Γκασούκα. Στην εισαγωγή του πρώτου βιβλίου της, «Κοινωνιολογικές προσεγγίσεις του φύλου», εξομολογείται:

«Το βιβλίο αυτό αποτελεί προϊόν της προσωπικής μου πολιτικής και φεμινιστικής αγωνίας, σε μια εποχή που πολλές/οί ισχυρίζονται πως «όλα έχουν τελειώσει». Είναι η άρνησή μου να αποδεχθώ τους μύθους για το «θάνατο των ιδεολογιών», για την «ολοκλήρωση του

ιστορικού κύκλου του φεμινισμού», για την «αντιεπισημονικότητα των ταξικών αναλύσεων των διαφόρων κοινωνικών - οικονομικών - πολιτισμικών φαινομένων» (σ. 11).

Και αυτό είναι μια ελπιδοφόρα στάση από μια διανοούμενη της νέας γενιάς, που δε βολεύεται στο κατεστημένο και τις αντιλήψεις του. Αλλά η έρευνα πρέπει να συνεχισθεί, γιατί η χώρα μας, όπως αναφέρθηκε και στην αρχή, υστερεί εξαιρετικά στον τομέα των κοινωνιολογικών και πολιτικών και ιστορικών αναλύσεων με τη διάσταση του φύλου, ενώ οι γνωστές διαρκείς, θα έλεγα, κρίσεις της πολιτικής μας ζωής και οι εθνικοί διχασμοί άφησαν στο σκοτάδι μεγάλους τομείς της ιστορικής πορείας του τόπου. Σήμερα, οι φεμινιστικές μας προσεγγίσεις στηρίζονται κυρίως σε ξένη βιβλιογραφία. Όσο όμως και αν προστρέχουμε σε αξιόπιστες πηγές, υπάρχει άμεση ανάγκη να μελετηθούν οι ιδιαιτερότητες που υπάρχουν στην ελληνική κοινωνία. Και αυτές πράγματι είναι πολλές. Και είναι ανάγκη να προχωρήσουμε και σε συγκριτικές μελέτες σε εθνικό αλλά και περιφερειακό επίπεδο.

Ακόμα, το ξαναγράψιμο της ιστορίας από φεμινιστική σκοπιά θα αναδείξει τις αξίες των γυναικών και θα συντελέσει στην αυτοσυνειδησία τους. Ο φεμινισμός δεν είναι μια θεωρητική οπτική μέσα στην κοινωνιολογία, αλλά μια πολιτική κίνηση που έχει σκοπό την απελευθέρωση των γυναικών. Μέχρι τώρα η κοινωνιολογία ήταν τυφλή ως προς το φύλο ή καλύτερα ήταν σεξιστική, όπως οι ίδιοι οι κοινωνιολόγοι καταγγέλλουν.

Έχει γραφτεί ότι «το έπαθλο της ιστορίας των γυναικών εδρεύει πάντα στην επείγουσα ανάγκη να πλατύνουμε μια στενή ιστορική θεώρηση, να εκτείνουμε τα όρια της μνήμης μας για το παρελθόν ... γράφοντας όχι μια ιστορία γυναικών, αλλά μια ιστορία της σχέσης μεταξύ των φύλων και εισάγοντας αυτή τη νέα ιδέα, ότι οι σχέσεις που συντηρούν τα φύλα παρεμβαίνουν στο κοινωνικό παιχνίδι... Μια ιστορία πρωτότυπη που τονίζει τις αντιστάσεις, τις ανατροπές, τις διαδικασίες μεταστροφής των παραδοσιακών στερεοτύπων, και όχι τη σιωπηλή υποταγή στην καθεστηκυία τάξη».